

felfogás nem zárja ki a vallást, sőt hirdeti a vallás és az erkölcs szövetségét, mert „vallás nélkül nincs ami megfékezze a képzelet kitéréseit, az elme elbizakodottságát, a szenvedélyek forrongását, a szív romlottságát, az álszenteskedés mesterkedéseit”.³⁶ Egy új erkölcsi felfogás alakul tehát ki, amelynek csak annyiban van köze Gracián maximáihoz, hogy azok előkészítették ennek létrejöttét. Gracián felfogása az emberről és a társadalomról kritikus felfogás, amely a régi feudális értékrendszer rombolásával segítette a felvilágosodást, de maga nem tartozik a felvilágosodás gondolkörébe.

Köpeczi Béla

Petőfi izlandi fordítója

Ulrich Groenke: Steingrímur und Alexander Petőfi. Eine isländisch–ungarische literarische Verbindung. Klny. az „Explanationes et Tractationes Fenno–Ugricas” c., Hans Fromm német irodalomtörténész 60. születési évfordulójára kiadott kötetből (szerk. Erhard F. Schiefer. München, 1979. Fink Verl. 37–48).

Groenke professzor, a kölni egyetem északi-filológiai tanszékének vezetője, az izlandi nyelv tudós szakértője érdekes magyar vonatkozású cikket írt Steingrímur (Steingrím) Thorstensonról (1831–1913), Izland ünnepelt nemzeti költőjéről és bámulatos termékenységű műfordítójáról, aki a mi Petőfink számos költeményét is átültette anyanyelvére. Életrajzírója, Hannes Pétursson szerint, kinek 1964-ben Reykjavíkban megjelent munkájára a cikkíró ismételt hivatkozik, annyira vonzotta Petőfi költészete, hogy kedvéért megtanult magyarul. Bár ez már idősebb korában történt, s a közvetlen ösztönzést feltehetőleg a kolozsvári egyetem Petőfi-rajongó professzorától, Meltzl Hugótól az 1870-es évek vége felé kaphatta, Groenke teljesen indokoltan jár el, amikor az európai történelemnek abból az időszakából indul ki, amelyben Steingrímnek a magyar szabadságharc költője iránti vonzalma gyökerezik: ti. az 1848/49. évi forradalmak korából. Ezek a mozgalmak a kontinenstől távol fekvő szigetország népét is közvetlenül érintették. A Dán Királyság fennhatóságát nehezen tűrő izlandiak helyzetük hasonlóságánál fogva különös rokonszenvvel figyelték a Habsburg-uralommal nyíltan szembeszállt magyarság hősi küzdelmét. E szimpátiának Magyarországon mind ez ideig ismeretlen, figyelemre méltó dokumentuma Gisli Brynjúlfsson (1827–1888; filológus, író, politikus) 130 oldal terjedelmű beszámolója az európai forradalmi eseményekről. Az 1849 őszén, egy izlandi évkönyvben megjelent tanulmány szerzője a magyarok szabadságharcát helyezi a középpontba. Magyarország történetét a kezdetekig visszanyúlva ismerteti, s van valami megható abban az igyekezetben, amellyel a magára hagyott kis északi nép öntudatos fia az izlandiak és a magyarok történelmének párhuzamos vagy rokon vonásait kutatja: olyan egybeeséseket állapít meg, hogy a két nép honfoglalása és keresztény hitre térése körülbelül ugyanarra az időszakra esett, hogy a XIII. század derekán Izlandon ugyanolyan válságos, a nemzet teljes pusztulásával fenyegető helyzet alakult ki, mint Magyarországon a tatárjárás után, s hogy mindkét nép idegen vérű uralkodói megszegték az „ősi szerződésben” vállalt kötelezettségeiket stb.

Gisli részletes áttekintést ad a forradalmi eseményekről és a háttérükben zajló politikai-diplomáciai küzdelmekről, bemutatja a fontosabb szereplőket; Kossuth írásaiból és beszédeiből hosszasan idéz. S míg a tanulmányt a forradalom és különösen a magyarok ügye iránti mélységes rokonszenv s a reménykedés szelleme hatja át, az évkönyvnek néhány héttel későbbi, 1849. szept. 20-áról keltezett előszavából a gyász, keserű csalódás és harag szenvedélyes hangjai törnek föl. A magyarok bebizonyították – fejtegeti a szerző –, hogy az összes európai népek közül a legjobban értették meg, mit jelent egy nemzet számára a szabadság. Kossuth és hívei kénytelenek voltak török földre menekülni, az osztrákok pedig, akik szégyenletes és megvetésre méltó szerepet játszottak, most véres terrorral állnak bosszút, egyúttal „új, ostoba Szent Szövetséget” hoznak létre, és a kontinensen megint a gyűlöletes bürokrácia veszi át az uralmat; „vajon mikor támad újra egy olyan próféta, mint a Szent Lélektől vezérelt Kossuth?”

³⁶ A francia enciklopédia. Összeáll.: GYÓRY János, Bp. 1962, 105., 110.

Amikor ez a beszámoló készült, majd a reykjavíki évkönyvben megjelent, Steingrím az ottani gimnázium felső tagozatának diákja volt; az érdeklődő, jól tájékozott fiatalember már ekkor megtanult németül, és megismerkedett a német irodalommal. A következő évtizedben a koppenhágai egyetemen jogi, majd filológiai, történeti és irodalmi tanulmányokat folytatott, tanári oklevelet szerzett, s eredeti költői alkotómunkája és hírlapírói tevékenysége mellett hozzáfogott sok évtizedes kulturális közvetítő programja megvalósításához. A cikk adatai szerint Petőfitől először a *Reszket a bokor, mert . . .* c. dalt fordította le; ez Meltzl Hugó kérésére történt, aki az elkészült átültetést az általa szerkesztett Ősszehasonlító Irodalomtörténeti Lapok 1878. szept. 30-i számában tette közzé. A többnyelvű kolozsvári folyóirat címlapján, a népes nemzetközi munkatársi gárda névsorában (az 1870-es évek kezdete óta újra Reykjavíkban élő) Steingrímét is megnevezik. Egy általa szerkesztett izlandi folyóirat hasábjain 1884-ben *A bánat? egy nagy óceán . . .*, *Emlékezet és Szállnak reményink . . .* tolmácsolásával folytatja a sort, később meg az Izlandi Irodalmi Társaság nagymúltú folyóirata, a *Skirnir* 1907. évi 81. kötetében külön cikkel és 13 további műfordítással adózik a magyar költő emlékének: a *Két vándor*, *Esik, esik, esik . . .*, *Ez a világ a millyen nagy . . .*, *Befordúltam a konyhára . . .*, *A felhők*, *A rab oroszlán*, *Poharamhoz*, *Nemzeti dal*, *Egy gondolat bánt engemet . . .*, *Szeptember végén*, *Világosságot!*, *Az örült és a Szabadság*, *szerelem* izlandi nyelvű megfelelőjével. Végül abban az 1924-ben kiadott kötetben, amely Steingrím válogatott versfordításait tartalmazza, az említettek többségén kívül ott van még a *Honfidal* és a *Pusztá föld ez, a hol most járok . . .* izlandi nyelvű változata is. Valószínű, hogy ez a felsorolás még távolról sem teljes.

A közlemény szerzője néhány szemelvény alapján bepillantást enged a Petőfit tolmácsoló Steingrím fordítói műhelyébe is, s érzékelteti azokat a nehézségeket, amelyekkel az izlandi nyelv mesterének e munkája során meg kellett küzdenie, tekintettel az izlandi poétika szigorú alliterációs szabályaira; az elkészült átültetések művészi hitelességének elbírálására azonban már csak azért sem vállalkozhatott, mert előbb azt kellene felderíteni, hogy az izlandiak kiválósága milyen (feltehetően német nyelvű) közvetítő források nyomán fordított, ill. hogy magyar nyelvismereteit milyen mértékben hasznosíthatta. De Groenke professzor így is hálára kötelezett bennünket: az általa feltárt, mintaszerű gonddal bemutatott, példás tömörséggel kommentált tények és összefüggések Petőfi világhírének mindaddig jórészt homályban maradt egzotikus vonatkozásait világítják meg.

Kiss József

Illés Béla két ismeretlen kisregénye

– Rongyos vitézek –

Petőfi nyomán ezzel a büszke-szerény kifejezéssel illette Illés Béla azokat az emigrációban született műveit, amelyek – hozzáférhetetlenségük miatt – kimaradtak összegyűjtött elbeszéléseinek-kisregényeinek első hazai válogatásából (*Harminchat esztendő*).¹

A „rongyos vitézek” mindenekelőtt az írók harcosságára, irányzatosságára vonatkozik. Írójuk valamennyijüket a pártos publicisztika sajátos változatának vallotta, amelyben nem az irodalmiság, hanem a tendencia dominál. Az olvasót azonban nem szabad, hogy megtévezzék az effajta nyilatkozatok. Való igaz, hogy ezek a művek meghatározott politikai célt kívántak szolgálni; az azonban nem áll, hogy mögülik hiányzik az írói ambíció. Az emigrációban keletkezett alkotások egész sora épp a hangsúlyozott „irodalmiatlanság” ellenkezőjéről tanúskodik: arról, hogy az író és új nekilendüléssel kereste azt a formát, keretet, amely az épp aktuális politikai tartalmakat mesterkéletlenül, természetes könnyedséggel és egyúttal politikailag is hatékonyan képes közvetíteni.

¹ Harminchat esztendő. Bp., 1956. 519 l.

Persze: ez nem jelenti egyúttal azt, hogy valamennyi kísérlete egyben eredménnyel is járt. Amíg a *Kárpáti rapszódia* magaslataira eljutott, sokszor tévedett vagy engedett a látványos megoldásnak. De a féleredmények és a kudarcok is érdekesek, tanulságosak; színesen árnyalják szocialista prózánk kialakulásának ellentmondásokban bővelkedő történetét.

A következőkben két ilyen, szinte teljesen elfeledett kisregényt kívánunk feleleveníteni, amelyek a húszas évek közepén Moszkvában íródtak és jelentek meg oroszul. (Magyarul mindmáig kiadatlanok.)

A Kárpáti rapszódia forrásainál

A *Nikolaj Suhaj* c. kisregényt Illés Béla 1923 augusztusában-szeptemberében vetette papírra.²

Júliusban érkezett – a Nemzetközi Vörös Segély segítségével Moszkvába, ahol azonban ezt követően még jó ideig nem akadt sem lakása, sem állása.

Régi ismerőse, Kelen József³ közvetítésével azonban hamarosan ideiglenes megoldáshoz jut: a nyári hónapokban beköltözhet egy Moszkvától nem messze fekvő „dácsába”, ahol néhány hétig viszonylag gondtalanul él.

A hatalmas fegyvesek közt meghúzódo Leszinoosztrovszkójében mit is csinálhatna? Kidolgozza, befejezi a már előzőleg, Bécsben elgondolt történetet.

Témája nem volt új. Már jóval korábban foglalkoztatta – s nem is annyira mint író, hanem mint gyakorló politikust.

Mint ismeretes, a Tanácsköztársaság bukását követően Illés Béla a KMP megbízásából – kisebb-nagyobb megszakításokkal – közel két évig végzett pártmunkát Szlovákia és Kárpátalja területén, előkészítve a csehszlovák kommunista párt megalakulását.

Ezekben az években ismerkedett meg Nikolaj Suhaj történetével, amely akkor élénken foglalkoztatta egész Csehszlovákia közvéleményét. – A szolyvai pap kocsisának fia 1920 nyarán csapatot szervezett a környék szegénylegényeiből. Rajtaütött a csendőrségen, feltörte az uraság magtárát, gabonát osztott az éhezőknek. Majd – katonaságtól szorongatva – bevette magát a Kárpátok fenyőrengetégebe, és tartotta magát az utolsó emberig. A felakasztott Suhaj körül legendák keletkeztek. Népi hőst formáltak belőle, a szegénység védelmezőjét, urak rettegett ellenségét, akit – talán – nem is sikerült megölni, s aki – talán – egyszer újra visszatér . . .

Magán a párton belül is megoszlottak a vélemények. Egyesek az ösztönös népi forradalom előfutárát látták Suhajban, akivel – mint esetleges szövetségessel – feltétlenül számolni kell. Mások pusztán magányos lázadónak mondták, s nem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget.

Illés véleménye az utóbbiakhoz állt közel. A *Kassai Munkás* által kiadott 1923-as *Munkásnaptárban* (tehát 1922 végén) megjelent *Suhaj legendák* című cikkében kifejtette,⁴ hogy az inség, a tudatlanság és a szegény nép politikai iskolázatlansága termi törvényszerűen a legendákat. Suhajban csupán „öntudatlan, nekivadított, elkeseredett, proletárt” látott, akinek lázadása eleve kudarcra volt ítélve. A nép sorsának jobbra fordulása, úgy mond, csak a kollektív összefogástól, a tudatos politikai harctól várható.

A cikk párhuzamot vont a fennálló rend ellen szervezeten küzdő kommunista mozgalom és a betyárlázadás ideológiája között, mert a kettő *hasonlósága*, szerinte, még széles tömegek szemében fedi el a közöttük fennálló *különbséget*. Nevezetesen azt, „hogy a rabló önmagának akarja az urak jólétét”, – még ha abból esetenként részesíti is a szegénységet, – „a kommunista pedig minden dolgozónak”.

A cikk befejezése a harc szervezett formái mellett száll síkra, mert anélkül, írja, a nyomor okozta elkeseredés törvényszerűen csak a Suhajéhoz hasonló elszigetelt, „építésre képtelen”, pusztításba és rablásba torkolódo felkelést eredményezhet.

² Николай Шурай. Москва, 1924. 56 l.

³ Kelen Józseffel (1892–1938) az író még a Galilei-körben ismerkedett meg. A Tanácsköztársaság leverését követően Kelent bebörtönzik: 1922-ben a szovjet hatóságok által kezdeményezett „kicsérélések” során szabadul, illetve jut Moszkvába, ahol rövidesen képesítésének megfelelő munkakörbe kerül a Központi Hőerőműveknél.

⁴ Suhaj-legendák. Munkásnaptár (Košice) 1923. 58–60.

A cikk és a kisregény megírása között jóformán még egy év sem telhetett el, s a szerző alapvetően változtatta meg a véleményét. A *Nikolaj Suhajt* olvasva szinte az az érzésünk, mintha Illés maga is beállt volna a legendateremtők táborába. A kisregény alakjainak a megrajzolása óhatatlanul Masareel és Derkovits Gyula grafikáira emlékeztet. A lázadó szegénylegény és társainak faktúrájában Masareel éles kontúrú linóleummetszeteinek megjelenítő erejét és Derkovits Dózsa-sorozatának cselekményes lendületét, lázadó dinamikáját látjuk viszont a kárpátaljai történet sajátos közegében.

Persze, nemcsak ezt. Sok minden mást is, – a kérdés jóval összetettebb.

Maradjunk azonban – a legendateremtésnél, amelynek gyökerei Illés 1921-ben megjelent első elbeszéléskötetéig, a *Ruszin Petra temetéséig* nyúlnak vissza.⁵ (A szakirodalomból egyébként ennek a kötetnek a feldolgozása is hiányzik.)⁶ Az itt közölt elbeszéléseknek a születését a szerző maga mondja el a már idézett *Harminchat esztendő* előszavában. 1920-ban – 21-ben írja, Kárpátalján szigorú cenzúra volt. A kis országért ellenőrző Paris tábornok azonban tisztelte az irodalmat. A környék politikailag „kényes” eseményei, s egyáltalán: a nyomor okozta társadalmi konfliktusok nem kaphattak helyet az ott megjelenő lapokban; a versek, elbeszélések előtt azonban szabad volt az út. Amit tehát nem lehetett vezércikkben vagy hírek formájában leadni, azt Illés megírta elbeszélések-ként . . .

Megformálásukat tekintve ezek az *Ungvári Munkás*ban megjelent tárcanovellák mindenekelőtt a századforduló naturalizmusára emlékeztetnek.⁷ Szűkszavú, szándékosan szürke előadásmódban jelenítik meg Kárpátalja elmaradottságát, az ott élő kétkezi munkások primitív életkörülményeit, a nincstelenség következményeit: az emberi és erkölcsi kiszolgáltatottságot, – s mindennek a fonákját is: a *Suhaj legendák*ban említett eiszigetelt, öntudatlan és tragédiákban fúló lázongás példáit (*Az öreg Luna*).⁸ Illés különösen erőteljes vonásokban ábrázolja e nyomort isten akaratával magyarázó-igazolozó vallásos butítást, amely lelki bénasággal sújtja e vidéket, s nemegyszer a hazugságtól és a fondorlatos, terrorisztikus retorzióktól sem riad vissza (*Kétlelkű Nikolaj*).⁹

A naturalizmus szürkeségébe azonban az írói megjelenítésnek másféle módzatai is belejárzanak.

Elsőként az inkább külsődlegesnek mondható „színezést”: a helyit, a lokálist, s mindezzel összefüggően az elmaradottságot aláhúzó kiemeléseket említenénk, amelyek szerepe-jelenléte-jellege a legjobban a címadó novellában, a *Ruszin Petra temetésében* tanulmányozható.¹⁰ Az elbeszélés alapjául szolgáló történetet ugyanis riportszerű-publicisztikai változatban is megírta a szerző (*Az erdő rémmeséi* címmel).¹¹ A korábbi és későbbi változatban csak a befejezés a közös: az apjuk koporsóját követő három éhes árva egy-egy szellet kenyeret kap a temetési menettel találkozó erdőkerültől, – s az evés igézetében, mindenről megfeledkezve, boldogan lépdelnek elcsigázott anyjuk után.

A riport élményanyagából készült elbeszélés köré az író kerek történetet épített. Ez természetes is. Ami figyelemre méltó: az a történet stílári megjelenítése. Néhány példa: „Elnyűtt, *öreg* csont volt már Petra, kevés híján *harmincnyolc esztendő*s . . .” – olvassuk a második bekezdésben. (Kiemelések itt és a következőkben is – tőlünk.) Rövidesen megbetegszik a család legfiatalabb tagja, az éhségtől csenevész Vaszilij, akinek állapotát az író a következőképpen jellemzi: „nem kellett neki a *puliszka*, de még a *kecsketejbe mártott zabkenyér se*” – tudniillik mint betegnek járó csemegék. „Folyvást sírt, ordított, testvéreit rúgta, karmolta, az anyjának pedig, amikor éppen etetni akarta, úgy megharapta a bal keze hüvelykujját, hogy *három sarokból kellett a pókhálót összeszedni a vérzés elállítására.*”

⁵ *Ruszin Petra temetése*. Bratislava, 1921. 87 l.

⁶ Az író életének és munkásságának legteljesebb összefoglalója: DIÓSZEGI András: Illés Béla. Bp., 1966. 205 l. (Arcok és vallomások.)

⁷ Illés stílusáról l. DIÓSZEGI András: Illés Béla. Kr. 1964. 5. sz. 24–32., és Kortársak Illés Béláról. Szerk. VASVÁRI István. Bp., 1965. 7–32., és Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Szerk. ILLÉS László. Bp., 1967. 195–209.

⁸ Az *Ungvári Munkás* példányai Magyarországon hozzáférhetetlenek, ezért az idézett elbeszélések-nél, – amennyiben azok az *Ungvári Munkás* testvérlapjaiban a *Kassai Munkás*ban vagy a *pozsonyi Népszavában* sem jelentek meg párhuzamosan – csak a *Ruszin Petra temetése* (5. jegyz.) című kötet közlésére tudunk hivatkozni.

⁹ *Kétlelkű Nikolaj*. L. 5. jegyz. 35–48.

¹⁰ *Ruszin Petra temetése*. *Kassai Munkás* 1920. ápr. 25, 27; 65–66. sz., és 5. jegyz. 5–20. – A *Harminchat esztendő*t követően megtalálható az író minden elbeszélés-gyűjteményében.

¹¹ *Az erdő rémmeséi*. *Kassai Munkás* 1920. ápr. 11; 53. sz. 2.

A naturalizmus is élt a nyomor érzékeltetésének hasonló részletezéseiivel, ám a felhozott példák, amelyeket még hosszan lehetne folytatni, azt mutatják, hogy azok bizonyos „színező”, tudatosan kiemelt felhangokat is tartalmaznak, amelyek végső soron az egész elbeszélés hangulatát, hangvételét is meghatározzák. A szorosan vett tények regisztrálásából indulnak ki, de olyan hangsúlyokkal, amelyek romantikus gesztusokkal húzzák alá a kárpátjai szegénynép életviszonyait.

A kötet elbeszéléseinek másik, a hagyományos naturalizmust meghaladó vonása már nem külsődleges, bár összefügg az előbbi stiláris fogásoknak azzal a céljával, hogy az erdei munkások világát minél sajátosabban jelenítse meg. A kötet egésze ugyanis arról tanúskodik, hogy az író a novellák *belső szemléletmódjában* is arra törekszik, hogy visszaadja szereplőinek világlátását, elmaradt, babonákkal teli vallásos hiedelmeit és ébredező új öntudatát, amelynek kialakulását néha váratlan konfliktusok is elősegítik.

Az elmondottakat szinte tankönyvszerűen példázzák a *Pemétei csoda* és a *Legenda a Verhovináról* című írások.¹² Az első azt mondja el, hogyan indult el a falu „lidércet űzni”, amely állítólag a lengyel határon álló fakunyhóban lakozott. Kellő mennyiségben megajánlott zab és máléliszt ellenében a pap vállalkozott, hogy elvezesse a processziót a kunyhóhoz, s hogy ott imádsággal, tömjénnel távolítsa el a kecskéket és kigyereket pusztító szellemet. Oda is értek, sűrű tömjénfüstben meg is kezdte imáit – amikor váratlanul csoda történt... A kunyhótól nem messze álló keresztől „leszállt” a Megváltó, véresen, kezén-lábán szivárgó sebekkel. A pap epilepsziás rohamba ájult, s a rémült gyülekezet földbegyökerezetten hallgatta az odavánszorgott jelenség könyörgését:

– Emberek, segítetek rajtam! tanító voltam, a nép igazát hirdetem, és a lengyel urak keresztre feszítettek...

Hogy e „csodából” hogyan lett legenda, azt a kellő írói ökonómiára adó szerző nem írta meg. (Az elbeszélés ezzel a „geg”-gel zárul.) De hogy keletkeztek legendák, arról a másik elbeszélésből értesülhetünk, amely a verhovinai bíróról szól, aki csendőröket hozott egy lengyelországi ruszin menekültre. A kisleány oltalmazó férfit, Olexa bírót szemé láttára agyon is lövik. Ez az esemény és az árván maradt kisleány segélykérő keze-tekintete felborítja Olexa életét. Hatására teljesen megváltozik. Eladja házáat, földjét, minden ingóságát és az értük kapott pénzt szétosztogatja a szegények között. Vándorbotot fog, az erdőkbe vonul, mindenütt hirdelve a nincstelenek jogát, biztatva őket az urak elleni harcra. Fél év múltán lerongyolódva tér vissza falujába, s a véletlen úgy hozza, hogy ismét találkozik az árvával. Az ártatlan és tudatlan kisleány örömmel indul felé, ő maga azonban a feltámadt emlékek hatása alatt – holtan esik össze. Olexa ravatalánál a falu kovácsa virrasztott, s elmondta: éjszaka a holttestnél megjelent a Megváltó, s magához hívta a bűneit levezekelt bírót. Akinek meggyötört arcvonásai reggelre valóban megnyugodtak, kismultak.

Verhovina-szerzte legalábbis így meséli a történetet...

Szándékosan időztünk ennyit a *Ruszin Petra temetése* elbeszéléskötetnél, mert benne véltük megtalálni azt a kulcsot, amely a Suhaj legendákról írt cikk és a nyomukban készült kisregény közötti ellentmondást – ha nem is oldja fel – de magyarázza.

Mint pártmunkás ugyanis cikkében Illés – érthető módon – a harc szervezett formái mellett szállt síkra, aláhúzva a politikai felvilágosító munka, az agitáció fontosságát; azokat a tényezőket, amelyek kívülről viszik bele a mozgalomba a felszabadítás eszméit. Mint író azonban belátta, hogy nem követhet ilyen közvetlen eszközöket. Az ábrázolt életjelenségek közelében maradva, „csupán” azok színes, vonzó visszaadására törekszik, mintegy sajátos esztétikai értéket látva *hősei népiségében*. Olyannak mutatva be életüket, mint amilyen az a valóságban, a tudatos elemek mesterséges hozzáadása nélkül. Persze ez az elmaradt, babonás tudatforma nem önmagáért érték számára. Értékké az emeli, hogy az adott történelmi pillanatban már magába képes fogadni az új eszméket; igaz, sok esetben ezt torzítva, a régi tudati elemekhez hasonlítva, legendákat teremtve teszi, de mégis már az újtól megtermékenyítetten, magában hordozva egy teljesebb, tudatosabb továbbfejlődés csíráját, lehetőségét.

¹² A pemétei csoda. Népszava (Bratislava) 1921. márc. 26; 13. sz. 2., és 5. jegyz. 51–55. Utánközlése: A pemétei csoda. Bp., 1968. 59–61.

Legenda a Verhovináról. Népszava (Bratislava) 1921. máj. 1; 18. sz. 2–4., és 5. jegyz. 71–86. Utánközlése: A pemétei csoda. Bp., 1968. 62–69.

A *Nikolaj Suhaj* ábrázolásmódja látszólag az elbeszélések stílusának, szerkezetének – a naturalizmus rokon egyszerűségét folytatja tovább. S ezt a kisregény előszava is deklarálja, mondván, „e munkába talán több színt, művészi árnyaltságot kellett volna vinni, de Nikolaj alakjához jobban illett ez az egyszerű forma, ez az egyszerű szürke tónus”.¹³

Elég azonban néhány oldalát figyelmesen átolvasnunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a külső, stílári hasonlóságok ellenére a *Nikolaj Suhaj* ábrázolásmódja sok mindenben eltér az író korábbi gyakorlatától. Új művében Illés ugyanazt az emberi és természeti környezetet jeleníti meg, de már más, átformált optikával; ennek végterméke részben több, részben kevesebb a novellák világánál. A kisregényben kevesebb, halványabb a hétköznapok rajza, s a szereplők ábrázolása is vérszegényebb. Van ugyan valamennyinek – még Okulicsányi járásbírónak és Sedlaček rendőrfőnöknek is életrajza, de jelleme, egyénisége már elmosódott. Ugyanígyen vázlatosak a népi szereplők, beleértve magát a főhőst is.

Ezzel szemben a *Nikolaj Suhaj* szövegében sűrűbb és lételibb a jelenségek társadalmi, politikai vonatkozása: a falvak forradalmi lázban égnek, mindenki a keletről jövő híreket lesi, a földosztásra és az urakkal-papokkal való leszámolásra készül.

Ez a forradalom-várás igaz, őszinte pátoszú, magával ragadó, s mintegy folytatja a korábbi elbeszélések népi legendáinak lendületét, hangulatát.

Csak hogy ez az új legendateremtés megváltozott szerzői koncepció alapján történik. A korábbiakban a legendák egy igazságosabb, a szegénységnek több jogot, több kenyeret adó rend megsejtesének a legendái, amelyeket a nép babonás-vallásos tudatformája alakított ki. A kisregény legendája viszont a földért már *megvívott*, fegyveres harc emlékéit idézik. A mű központi alakja nem tudatlan lázadó. Illés megjárta vele az orosz polgárháborút: ért a szervezéshez, s ösztönös felkelésébe tudatos elemek vegyülnek: a szovjet példára hivatkozva „engedélyezi” a grófi erdők megdézsmálását, a falvaknak földosztást ígér stb.

Az író részéről tehát egy újfajta legendateremtésről van szó, amelyet valójában nem a néptől vesz át, hanem maga alakít ki bizonyos politikai preconcepciók alapján – bár ezt továbbra is a nép ajkára adja. Tudatos legendateremtésről van tehát szó, amely politikailag átszínezi, magasabb tudati szintre emeli a valóságosan megtörténtekeket, méghozzá úgy, hogy közben nemcsak egyes szereplők, hanem az egész országrész szegénynépének, gondolkodását „bolsevizálja”.

Hiszen Suhaj halála után az éjszakai tábornökeknél már így beszéltek Kárpátalján:

– Amikor Nikolaj megérkezett Moszkvába, Lenin elvtárs jól kikérdezte erről-arról, hogy él itt a nép, és amikor megértette bajainkat, azonnal adott Nikolajnak százezer katonát. Menj fiam, – mondta neki – menj, Nikolaj Suhaj, menj a Kárpátokba . . .

A kisregénynek erre a vonatkozására egyébként egyes kortársak is rámutattak. *Irodalom és proletariátus Nyugaton* c. tanulmánykötetében pl. Mácza János a *Nikolaj Suhaj*nak a fogyatékoságát a társadalmi szféra túlpolitizált optikájában látja. A szerző szerinte, „eltülozza a tények, a cselekvések és szereplők társadalmi súlyát”, s végkövetkeztetéseit, koncepcióját ebből a politikailag túlhajtott általánosításokból vonja le, illetve alakítja ki.¹⁴

Ez a megállapítás egyébként nemcsak Suhajra és társaira s az őket szeretetébe fogadó közösségre vonatkozik. Ugyanígy érvényes a kizsákmányolók személyére, s általában az egész „elnyomó gépezet” mechanizmusára is. Illés nagy tényismerettel leplezi le a főispán és helyettesének korrupcióit; a rendőrfőnök üzelmeit, aki csak megfelelő vesztegetés ellenében hajlandó katonaságot küldeni Suhajék ellen; a járásbíró és a főispánjelölt zsíros feladatokkal járó politikai machinációit stb. Mindez a valóságosnál élesebb kontúrokból, politikailag kihegyezettebb jelenik meg az olvasó előtt; bizonyos mértékig ez is mintegy legendaszerűen: ahogy azt – kellő politikai előképzettséggel – az utca, az erdők népe láthatta és továbbadhatta volna.

Végül is azt az érdekes ellentmondást konstatálhatjuk, hogy Illés mint pártmunkás: életközben, a valós viszonyokhoz mérten helyesebb arányokban tudta ábrázolni élményeit, mint utóbb, amikor tevékenységének színhelyétől elszakadt, s „csupán” író maradt.

Nehéz lenne a jelenség pontos okait-indokait megnevezni. Talán a szerző eredendően a romantika felé hajló alkatában gyökereznek. S az is elképzelhető, hogy az öngazolás egyfajta szubjektív

¹³ L. 2. jegyz. 7. l.

¹⁴ И. МАЦА: Литература и пролетариат на западе. Москва, 1927. 103–104.

indítékával is összefüggnek, amely a forradalom fővárosában nagyobb súlyt igyekezett adni egykori önmagának, s annak az ügynek, amelyet képviselt?

Nem tudni. Valószínű mindkettő, s még több minden más. Egy biztos: a *Nikolaj Suhaj* ellentmondásos alkotás. Új módon, tudatosan motivált legendateremtő gyakorlata a továbblépés többféle lehetőségét rejtette magában. Egyrészt megnyitotta az utat a valóság egyfajta áttételesebb ábrázolása felé, amelyet nem vett észre a kortárs Mácza János egyébként értő kritikája sem. Messze a hazától Illés eljutott a történelem, az emberi cselekvések egy újfajta megközelítéséig: az emberi érzéseknek addig a rétegéig, amely a legendákat termi. Maga is látta a szegénylegénytörténet racionális társadalmi politikai korlátait. De egyben azt is felérezte, hogy a cselekvések pillanatnyi értékén túlmenően létezik azoknak egy távlatosabb, érzelmi színezetű vetülete, amely nem feltétlenül ellentét a tények mechanikus egymás mellé sorakoztatásának. Rájött, hogy a legendák, az irodalmi művek úgynevezett fabulái a maguk módján szintén a valóságot fejezhetik ki, ha a művészi általánosítás erejével hatnak.

A valóságábrázolás racionális normáitól való eltérés azonban a tévedés veszélyeit, az érzelmileg-értelmileg fontosnak tetsző tények eltorzításának a csábítását is magával hozta. A könnyed és tetszetős általánosítások lehetőségét, ami különösen az emigráció körülményei között vezethetett buktatókhoz, hiszen a hazától elszakadva s az új hazában még igazi gyökerek nélkül, egy-egy futó élmény vagy benyomás ezzel a módszerrel könnyen vezethetett felületességre, irodalmias, csattanós „megoldásokra”.

A legendateremtés igazi ihlete csak hosszú évek után a *Kárpáti rapszódia* időszakában jutott szóhoz a maga természetes közvetlenségében. A kiragadott tények – a legtöbbször politikailag motivált felnagyításának és elhamarkodott általánosításának az ördöge azonban addig sokszor-sokszor megkísérettette – s nem is eredménytelenül – Illés prózáját.

Az 1926-ban megjelent *Borisz Volkov elhajlása* című botrányszagú kisregény az iskolapéldája lehet ez utóbbi esetnek.¹⁵

Rossz kisregény – kiváló dokumentum

A *Nikolaj Suhaj* megírásának gondtalan hónapjai után a szerző ismét szembetalálta magát a mindennapok szorongató létkérdéseivel. Hogy valamelyes anyagi alapot teremtsen magának, amíg írásait el nem helyezi, 1923 szeptemberében munkát vállalt a „Sarló és Kalapács” gépgyárban.

A segédmunkáskodás azonban nem tartott sokáig. Az emigrációt s a magyar Tanácsköztársaság résztvevőit megbecsüléssel fogadó szovjet közélet hamarosan új, hivatásához közelebb álló munkakörhöz juttatja Illés Bélát. 1924-től a Közoktatásügyi Népbiztosság irodalmi osztályának, a Glavlit-nek lesz a munkatársa, a külföldi irodalmat figyelemmel kísérő csoportban dolgozik, számos magyar sorstársával: Berei Andorral, Mácza Jánossal, Pogány Józsefnevel, Szabados Sándorral, Szabó Gyulával együtt. Ő a német szépirodalmat recenzálta s tett javaslatokat a megfelelő művek kiadására.

Ekkorra már kiadói kapcsolatai is kezdtek kialakulni: rövidesen megjelenik a *Szpartakuszról* szóló esszéje,¹⁶ néhány Bécsben írt elbeszélése,¹⁷ s nyomdába kerül a *Nikolaj Suhaj* is.

Ugyanakkor azonban nem elégszik meg a korábban írt művek publikálásával. Új élményeket, alkotói lehetőségeket keres. Elfogadja bécsi barakk-társának, Huszti Józsefnek meghívását, aki a Szovjetunióban fontos megbízást kapott; 1922-től a Volga-menti német autonóm köztársaság pártirányítását végezte.¹⁸ Illés 1924 nyarán utazik le a Volga-vidékre. Megismerkedik a német falusi szegénység életével s az éhínség elől védelmet nyújtó termelészövetkezetek kezdeti nehézségeivel, gondjaival. Itt szerzett benyomásaiból született első szovjet tárgyú kisregénye, a *Sztyepan Razin szőnyege*.¹⁹

¹⁵ Уклон Бориса Волкова. Москва, 1926. 75 l.

¹⁶ Спартак. Орел, 1924. 62 l.

¹⁷ Золотой гусь. Москва, 1925. 62 l.

¹⁸ Huszti Ferenc (1893–1938) – a KMP alapító tagja. Illés a bécsi emigrációban, a grizingi táborban együtt lakott vele. Huszti sokat tett az író marxista képzése érdekében.

¹⁹ Ковер Степана Разина. Москва, 1925. 84 l. – Utánközlése: Sztyepán szőnyege címmel. I. B.: Aranyliba. Вр., 1965. 112–180.

Az írás mellett azonban 1924 során Illés tudatos következetességgel lát hozzá, hogy kiépítse a kapcsolatokat a szovjet kulturális és irodalmi élet vezető képviselőivel is. Még ez év első felében megismerkedik A. V. Lunacsarszkijjal, akinek feltehetően része volt a szerző műveinek gyors megjelentetésében. Illés közreműködött a Lunacsarszkij által szerkesztett Petőfi kötet válogatásában és sajtó alá rendezésében, s részt vett a népbiztos által kezdeményezett külföldi irodalmi kapcsolatok előkészítésében.²⁰

A szovjet irodalmi életben való eligazításában része volt Heinz Cahannak, e romániai származású furcsa, menedzser-men-nek is. Cahan szintén emigráns volt, 1919-ben részt vett a magyar Vörös Hadsereg román tagozatának szervezésében, a bukás után Kun Bélával Bécsbe, majd onnan Moszkvába került. A gyors észjárású, kitűnően tájékozódó és több nyelvet beszélő Cahan rövidesen Lunacsarszkij egyik kedveltje lesz, s ilyen minőségben vesz részt a proletárirók mozgalmának és külföldi kapcsolatainak szervezésében. Közvetítésével Illés már részt vesz 1924 áprilisában az Anatole France halála alkalmából rendezett ünnepségen,²¹ s kapcsolatba kerül az az év július 10-én megalakult Proletáriródlom Nemzetközi Összekötő Bizottságával, az ún. Litintern-nel, amelynek kezdetben Cahan volt a titkára. (Később a lett származású Sigismund Valaitis váltotta fel.)²²

Cahan mutatja be Illést a kistermetű, fűrge, nagyon jól öltözött L. Averbachnak is, aki akkor a proletárirók szövetségének a titkára volt, s mint ilyen az akkori irodalmi élet kulcsembere. S nemcsak ebben a minőségben: mind Szverdlov unokaöccse egy ideig az 1918-ban alakult Komszomol titkári tisztségét is ellátta, s jó viszonyban állott Trockijjal, aki szerette mint komszomol-titkárt, s megbocsátotta neki a proletáriródlommal . . .

A proletáriródlom másik teoretikusának G. Lelevicsnek, nem kellett Illést bemutatni. A magas, karcsú, ám rosszul öltözött, rendszerint rubaskát viselő fiú olvasta a *Nikolaj Suhajt*, s meleghangú kritikát írt róla az *Oktyabr* 1924. szeptemberi számába.²³ Illés ezután ment el hozzá – megköszönni az elismerő szavakat. A kissé komolykodó ifjú szimpatizált a magyar emigránssal, jó viszonyban voltak, aminek további bizonyítéka a *Sztyepan Razin szőnyege* elé írt lelkes, pártoló előszó.²⁴

A többi proletáriróval: a polgárháború harcait, konfliktusait megörökítő D. J. Taraszov–Rogyionovval és D. A. Furmanovval Zalka Máté hozta össze.

E kapcsolatok eredményeként Illés ott ül 1925. jan. 9-én a proletárirók első összsövetségi konferenciáján, amely egyesítette az eddig városonként-országrészenként szétagolt szervezeteket, s Zalkával már szőni kezdik a magyar szekció megalakításának a terveit.²⁵ (1925. októberében került rá sor, Zalka lakásán.)²⁶

Persze a szovjet irodalmi életbe való bekapcsolódás nemcsak személyi és szervezeti vonatkozásokból állt. Maga az élet is sok új benyomást és ismeretet nyújtott. Még mindig eleven volt a polgárháború s az azt felváltó új gazdaságpolitika, az ún. NEP emléke, azok a szellemi-politikai megrázkódások, amelyek az ún. rekonstrukciós, gazdasági építőmunkára való áttéréssel jártak együtt. Ugyanilyen mély hatást keltett az irodalomról hozott 1925-ös párthatározat is, amely „törvényesítette” az útítársak helyzetét, jogait, s utat nyitott a szovjet rendszerrel szemben nem ellenséges írói csoportok szabad versengésének. Ez az intézkedés a NEP bevezetéséhez hasonló hatást váltott ki a proletárirók körében, akik mint párttagok, kommunisták – vezető szerepre, bizonyos előjogokra törekedtek.

²⁰ A fenti és a továbbiakban részletezett életrajzi vonatkozások az író szóbeli közlésén alapulnak.

²¹ Megemlíti: Сигизмунд ВАЛАЙТИС: Международное бюро связей пролетарской литературы. Октябрь 1925. 5. sz. 171–173. A beszámoló röviden kitér a „bűró” által szervezett Petőfi-estre is.

²² A litinternről, majd a Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájáról I. O. V. JEGOROV: A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége (1930–1935). In: „Jöjj el, szabadság!” Szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László. Bp., 1967, 227–249.

²³ Г. ЛЕЛЕВИЧ: Б. Иллеш: Николай Шурай. Октябрь 1914. 3. sz. 204–205.

²⁴ L. 19. jegyz. 3–7. l.

²⁵ A RAPP-ról és a húszas évek írószervezeteiről I. Helikon 1966. 1–2. sz.

²⁶ A RAPP magyar szekciójáról I. Matheika János erősen szubjektív összefoglalóját Ян Матейка: Развитие венгерской революционной литературы. Вестник иностранной литературы 1930. 3. sz. 99–137. Korrekcióját és a szekció későbbi tevékenységére vonatkozóan I. BOTKA Ferenc. Sarló és Kalapács (1929–1937). In: „Jöjj el, szabadság!” Szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László. Bp., 1967. 250–302.

Mindezt el kellett mondani előljáróban, mert voltaképpen a *Borisz Volkov elhajlása* közvetlen élményanyagát alkotja. Ezeknek az ismeretségeknek, kapcsolatoknak, benyomásoknak a hatása alatt határozza el ui. Illés, – merész huszárvágással, s nem csekély önbizalommal – hogy – darázsfaszekbe nyúl. Olyan kisregényt kíván írni, amelyben látványosan exponálja a proletárirodalom legkényesebb kérdéseit, s azok nyílt feltárással egyben utat is mutat a megoldások felé.

A kisregény tartalma a következő: Borisz Volkov, a polgárháború harcainak emléket állító *Vérharmat* c. elbeszéléskötet szerzője nem érzi jól magát az új gazdaságpolitika viszonyai közt. Úgy érzi, a magánvállalkozásnak engedményt adó intézkedések a forradalom elárulását jelentik. Rossz közérzete miatt ingerlékeny és kapkodó. Amikor egy ízben a Rosa Luxemburg gyár fiataljaival falujárára megy, s az agitáció befejeztével egy leeresztett sorompónál búcsújárókkal találkoznak, és a két „tábor” összeszólalkozik, nem tud ellenállni ellenszenvének – „rohamra” vezényli a fiatalokat...²⁷

Meg is kapja érte a pártfegyelmet. Úgy érzi azonban, igaztalanul.

Hamarosan író társaival is összetűz a *Proletárirodalom* szerkesztőségi ülésén. A higgadt Anatolij Popov és a többiek nem akarják elfogadni Volkov patronáltjának, egy munkáslevelezőnek naiv, kidolgozatlan elbeszélését.

A vita szakításhoz vezet. Volkov maga köré gyűjti a vele egyformán gondolkodókat: Valogyát, a még mindig a polgárháború élményeit ismétlő lírikust és barátját Szonyát, aki mozgósítja a nemzeti írókat is. S hiába a „békéltető” Malujának, a proletárirók impresszáriójának minden fáradozása, megindul a frakcióharc; amely azonban Volkov látványos vereségével zárul.

A válságba jutott írón barátja, felfedezője, Katya Szibirszkaja segít. Elintézi, hogy a felsőbb pártszervek egy mezőgazdasági hitelszövetkezetbe irányítsák, amely traktorokkal látja el a nemrég alakult falusi szövetkezeteket. Új munkahelyén Borisz a szovjet életnek egy számára teljesen ismeretlen oldalával ismerkedik meg. Aki azelőtt emlékei, a forradalmi rohamok világában élt, bepillant a gazdasági építőmunka bonyolult gépezetébe, amely más módon, más eszközökkel, de ugyanúgy a szocializmus ügyét szolgálja.

Egy rendkívüli eset utóbb mint író is megihletti.

Napi munkája során egy gyanús igénylés került a kezébe. Mindössze nyolc ember írta alá, s hitelt se kérve – az igényléssel *egyidejűleg* – készpénzben ki is fizette a traktor árát. Világos, gondolta Volkov, hogy kulákok alapította álszövetkezetéről van szó, amely gépesítetten kezébe akarja kaparintani a falu irányítását. Az ügy kivizsgálását kéri. S a válasz hamarosan meg is érkezik. Úgy mond, valóban kulák szövetkezet adta be az igényét, de előlött a helyi szervek szándékosan szemet hunytak, hogy a készpénzben kifizetett összeget más szegényparaszti szövetkezetek segítésére használják fel. Az érvényben levő rendeletek szerint ugyanis az igénylőnek csak az ár húsz százalékát kellett befizetni. A teljes összeg inkasszállása révén így következképp további négy szövetkezetet is traktorhoz juthatott.

Volkov nem tud az eset hatása alól szabadulni. Egyedisége ellenére is megírja, mert úgy érzi, átütő erővel érzékelteti az új gazdaságpolitika irányát és értelmét. Az elbeszélés címe: *Legenda a traktorról*.

A „legenda” (ismét viszontlátjuk e szót!) azután meghozza a feloldást. Katya Szibirszkaja eljuttatja hírét a *Proletárirodalom* szerkesztőségébe, megjelenik a mozgékony Maluja, elkéri a kéziratot, s máris leadják a következő számba. Majd jön a nagy kibékülés; Popov felkeresi Volkovot, aki már új regényének a terveivel foglalkozik. A „legendát” Popov fordulatnak mondja egykori ellenfele életpályáján, „Az új Volkov” címmel már tanulmányt is írt róla... Kéri társát: jöjjön vissza, foglalja el régi helyét a szerkesztőbizottságban...

A *Borisz Volkov elhajlása* azonban nem hozta meg a várt sikert. Sőt, így is mondhatnánk: megbukott. Egyetlen recenzió sem ismertette, feltehetően, mert „leállították” őket. (Mindössze két említéséről tudunk: az irodalmat kedvelő D. Manuilskij, a Komintern egyik titkára szól róla elismeréssel egy bekezdés erejéig 1927-ben – post festam! – a szerző *Revolvert vegyenek* című darabja kapcsán;²⁸ és a szigorú Mácza János, aki az *Irodalom és proletariátus Nyugaton* már idézett kötetében alaposan elveri rajta a port.)²⁹ A „leállítást” állítólag N. N. Bucharin kezdeményezte a *Pravda* akkori

²⁷ A regény magyar kézírata elveszett, de a fentieket tartalmazó nyitó fejezet – Az őrsön címmel – megjelent a Sarló és Kalapács Évkönyv (Wien, 1926) 19–23. oldalán.

²⁸ Д. МАНИУЛЬСКИЙ: „Купите револьвер.” Правда 1927. jan. 14. 11. sz.

²⁹ L. 14. jegyz. 105.

szerkesztője, aki a könyv olvastán fel volt háborodva; s bizonyára többen is így reagálhattak, hiszen a kis kötetke – kulcsregény . . .³⁰

Anatolij Popov alakjában, minden tájékozott olvasó könnyen ráismerhetett a fürge észjárású, jó politikai felkészültségű, briliáns könnyedséggel vitatkozó Averbachra. A „békéltető” Maluja jelleme, szerepköre egyértelműen indikálta a keveset író, ám annál többet szervező Heinz Cahan – némi amerikanizmussal párosuló – ügyködéseit. Katya Szibirszkájában a kortársak Annuskát, Bruno Jasienski későbbi feleségét látták viszont.³¹ S nem volt kétségük afelől sem, hogy a robusztus Vologya, a forradalmi csaták lírai utóvédharcosa – nem más mint a lett Sigismund Valaitis, a litintern titkára. (Persze, gondolhattak A. A. Bogdanovra, a proletkult egykori ideológusára is, aki szintén orvos volt, mint Vologya, s visszavonultan, korábbi elveihez ragaszkodva élt.)

Borisz Volkov alakja is többértelmű. Talán emlékeztetett J. Libegyinszkijra, aki az *Egy hét* című polgárháborús kisregénye után hosszan hallgatott. Az Illés formálta alakhoz azonban mégsem ő, hanem G. Lelevics állt a legközelebb, aki közvetlenül a kisregény megírása előtt került a proletáriók szövetségén belül kibombant frakcióharc középpontjába . . .

Ez 1925 első felében történt. Az ismert párhatározat közzététele éles nézeteltéréseket váltott ki a proletáriók moszkvai szervezetében. Az a rendkívüli helyzet alakult ki, – s ezt Illés a két évvel később írt *Egy külföldi proletáriók megjegyzései* című cikkében is feljegyezte a szövetség elméleti-kritikai lapjában, a *Na Lityeraturnom Posztu*-ban,³² – hogy a szövetségeseikkel, útítársakkal szembeni politika kérdésében, a moszkvai szervezetben Averbach a párt állásponttal megegyező nézeteivel kisebbségbe szorult, míg az ultrabalos irányzat a Lelevics által szervezett blokkal ideiglenesen többségre tett szert. Az így kialakult kínos állapotokat csak lassú, taktikusan végigvitt meggyőzőmunkával és lavírozással sikerült felszámolni.

Illés Béla kisregénye ugyan az új gazdaságpolitikáról szól, de az értők világosan látták, hogy itt elsősorban a frakcióharc „kulcsregényesítéséről” van szó. S ez az érdekelteknek nemigen lehetett inyére, akármelyik oldalon álltak. S különösen nem N. N. Bucharinnak, az 1925-ös párhatározat szerzőjének, aki a regényben egy politikailag úgy-ahogy már felszámolt konfliktus felesleges felmelengetését láthatta.

Nem is szólva arról, ahogyan Illés mindezt „feltalálta”. Sok szubjektív jószándékkal ugyan, hiszen maga is a balos nézetek és a frakcióharc felszámolását kívánta elősegíteni, de kisregénye hemzsegett a zsurnalizmustól, tele volt felületességgel, romantikus pátosszal, színpadias beállítással.

A kérdés lényegét, a balosság továbbélését és feloldásának a lehetőségét – az építőmunkába való beilleszkedés útján – exponálja ugyan, de rögtön el is bagatellizálja. Elég, úgymond, mindehhez egy-két heti munka a gazdasági fronton (Volkov összesen másfél hónapot tölt a hitelszövetkezetben!), s a tények, a látottak megteszik a magukét. Az évek hosszú sora óta berögződött magatartás egyik napról a másikra újjáformálódhat.

Ez a módszer egyébként: a kényes kérdések látványos felvetése, s egyidejűleg a bennük rejlő igazi ellentmondások elbagatellizálása, majd parádés feloldása (a valódi nehézségek anekdotikus elkedélyeskedésével) annak a racionálisan indított legendateremtésnek a zsákcúcaja, amelyről – mint a rosszabb lehetőségről – már szóltunk a *Nikolaj Suhaj* kapcsán.

A mai olvasó számára azonban a *Borisz Volkov elhajlása* még kudarcában is értékes dokumentum. Aránytévészései, zsurnalizmusba csomagolt naiv tételessége kitűnő szociológiai „nyersanyag”, amely egyedülálló érdekességgel dokumentálja az emigráció státusát, az új hazába való beilleszkedés sajátos magatartásformáját. Mert bármennyire szívesen is látták a szovjetek a politikai menekülteket, és bármennyire azonos volt a befogadók és befogadottak politikai platformja, utóbbiak mégiscsak *külvülről* jöttek, s ha nem is idegen, de számukra *más, szokatlan* társadalmi környezetbe kellett beilleszkedniök. S bármennyire is alkalmazkodott a befogadott, „akklimatizálódása” nem volt megrázkódtatás nélküli, vagy legalábbis zökkenőmentes.

³⁰ Kezdeti feltételezésünkben maga az író is megerősített, és segítségünkre volt a regény szereplőinek „feloldásában”.

³¹ Bruno Jasienskiről és feleségéről I. HIDAS Antal: Egy ember hiányzik. In: H. A.: Szólok az időhöz. Bp., 1979. 224–263.

³² Заметки иностранного пролетарского писателя. На литературном посту 1927. 20. sz. 82–86.

Illés kisregénye egy könnyedén, ám felületesen megkezdett beilleszkedés jellegzetes szimptomáit mutatja. E magatartás alapvető jellegzetessége, hogy önmagáról azt *hiszi*, hogy a beilleszkedés már befejeződött, holott az új környezetnek csupán felületét, „exotikumát” ismerte meg, az összefüggések teljessége nélkül. S a megfelelő örkontroll híján íróilag épp e „különösségek” hangsúlyozásával véli az új közösséghez való hozzátartozást látványosan demonstrálni.

A kisregény hősei például szovjetebbek a szovjet társadalom valós hőseinél, a történet proletárirói forradalmibb és balosabbak mindannál, mint amit az élet ténylegesen produkált, a proletáriróadalom általuk kifejtett politikai normái sokkal sarkítottabbak, mint azok a valóságban voltak, az „utánpótlást” kitermelő, de túlnyomórészt csupán közművelődési céllal létrehozott munkáslevelező-mozgalom szinten hemzseg az írói tehetségektől stb.

Az emögött álló illuzórikus társadalmi helyzetűdat egy másik, az előbbiekkal szorosan összefüggő, ám új momentumokat is tartalmazó vonatkozását – jobb híján – „újsznobizmus”-ként jellemezhetjük. Azt értve ezen, hogy a megváltozott osztályviszonyokat, a szovjet társadalom új vezetőrétegét az író a korábbi polgári és feudális formációk ízlésrendjének, konvencióinak öntudatlan utánérzésével eleveníti meg. A köztudatban pl. korábban is, s így Illésnél is: a vezetők bizonyos kiemelkedő, kivételezett tulajdonságokkal rendelkeznek. Ilyen a kisregényben Russz, a Központi Bizottság munkatársa, a Volkov ügyével foglalkozó fegyelmi vezetője, ilyen Nyevszkij, a hitelszövetkezet elnöke, s bizonyos mértékig ilyen Katya Szibirszkaja is. Csakhogy valamennyiük „kivételezettsége” egy új társadalmi értékrend külsőleges érték kategóriái között valósul meg. Szinte mindannyian „régii” bolsevikok, tapasztalt pártmunkások, legendás harcosok. Ám a földalatti munkát, a száműzetést vagy a nyugati emigrációt a cárizmus időszakában az író úgy emlegeti velük kapcsolatban, mint hajdan polgári kollégái – a kitűnő iskolázottságát, jóneveltségét vagy a „társaságban” és a hölgyek körében aratott sikert. S a könnyed eleganciával felsorolt régi „érdemek” mellé természetes velejáróként társul a hősök munkabírása és rendkívüli tehetsége. Katya Szibirszkaja kezdetben a csekában dolgozott, majd fegyvert fogott, a polgárháború végeztével a kulturális frontra került, de utóbb már egy szibériai bank vezetését is elvállalta. Anatolij Popov hetek alatt tanulja meg az írás mesterségét, a proletáriróadalomról szóló több íves tanulmányának elkészítéséhez csupán néhány napra van szüksége stb.

A *Borisz Volkov elhajlásában* újra előbukkanó e félig-meddig „legendás” elemeket vitán felül erre az „újsznobizmusra”, s a mögötte álló felületes tájékozottságra, illetve az ezzel kapcsolatos sajátos emigráns-tudatra lehet és kell is visszavezetni.

A higgadtan mérlegelő kutatás, mai szemmel és sajátos szempontjaival tulajdoníthat ugyan kivételes dokumentum-értéket a kisregény e szférájának. Visszahelyezve azonban magunkat a mű megírásának az idejébe és a kor közgondolkodásába, a fent elemzett körülményeknek inkább negatív vonatkozásait érzékeljük. Összkepük érthetővé és természetszerűvé teszi számunkra azokat az ellenérzéseket, amelyeket e jószándékú, de végeredményben felemás és nagyon is ellentmondásos kísérlet a szovjet olvasókban – köztük a kulturális élet vezetőiben – keltettek, s amelyek végül is a kritikák „leállításhoz” vezettek . . .

Hogy a kisregény irodalompolitikai és művészi kudarcát az író nagyon mélyen átérezte, azt leginkább abból érzékelhetjük, hogy utóbb egyetlen életrajzi írásában sem részletezte. (Kisebb botlásairól, tévedéseiről mindig vígan anekdotázott!) S hogy ezen túlmenően e megrázkódtatást mégis alkotó módon – írói – számvetésre, s bizonyos illúziókkal való leszámolásra is készítette, azt számos más jeltől láthatjuk. A *Borisz Volkov elhajlása* után ugyanis Illés nem vállalkozik többet arra, hogy beleszóljon a szovjet irodalom belső kérdéseibe. Nem azért, mert az „belügy”, hanem mert fölérzi, hogy nincs, nem is igen szerezheti meg hozzá az igazi terepismeretet. Az irodalompolitika terén 1926-ot követően már csak a szocialista irodalom külkapcsolatainak a kialakításán munkálkodik. (S nem is eredménytelenül.) Egyik szervezője, majd titkára például az 1927-ben alakult Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájának.

S ami még ennél is fontosabb; írásaiban is tartózkodik attól, hogy a számára félig ismert valóságból merítse témáit. Felismeri, hogy igazi alkotói területe „hazai”: a múlt, forradalmi munkája, romantikus küzdelmekkel teli ifjúkora.

Ekkor kezd hozzá az *Ég a Tisza* regénykompozíciójának alkotó kimunkálásához.